

КРАВЧУК І.І.

к.ю.н., старший викладач кафедри правознавства екологічного факультету Житомирського національного агроекологічного університету

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї

У нинішніх умовах майнового розшарування суспільства, зниження рівня життя значної частини населення, соціально-побутової невлаштованості, безробіття тощо, проблема насильства в сім'ї продовжує зберігати свою актуальність, залишаючись однією з найпоширеніших форм порушення прав людини, від якого переважно страждають найбільш уразливі групи осіб: діти, жінки, які перебувають у стані економічної, психологічної чи іншої залежності від чоловіків, інтимних партнерів або батьків, особи з інвалідністю, похилого віку та інші. У більшості випадків протиправні дії щодо останніх супроводжуються актами агресії, приниження та жорстокої поведінки, призводять до негативного фізичного, психічного та соціального стану здоров'я постраждалої особи чи кількох осіб, членів цієї родини. До того ж, являючись феноменом сімейного неблагополуччя, причиною якого є, перш за все, втрата морально-психологічних орієнтирів, що негативно відбиваючись на мікрокліматі в родині, сприяє різкому зниженню культури меж сімейного спілкування, та у подальшому призводить до загострення сімейних конфліктів, насильство в українських сім'ях продовжує набирати загрозливих масштабів.

Так, згідно даних офіційної статистики, майже половина населення України потерпає від різних форм насильства в сім'ї, при чому його третина зіштовхується з жорстоким поводженням з боку членів сім'ї вже у віці від 2 до 14 років. На сьогоднішній день на профілактичному обліку органів внутрішніх справ перебуває 101 тис. 600 осіб-правопорушників, що застосовують насильство в сім'ї. З них: 92 тис. 500 – чоловіки та 8 тис. 900 – жінки, решта – підлітки. Зокрема, з початку 2013 року на профілактичний облік поставлено 22 тис. 800 осіб: 20 тис. 700 чоловіків і 2 тис. 100 жінок. Слід також наголосити, що за останні чотири місяці поточного року до правоохоронних органів загалом уже надійшло 36 тис. 900 заяв і повідомлень про вчинення правопорушень, пов'язаних з насильством у сім'ї [1].

Наведена статистика красномовно свідчить не лише про реальне збільшення випадків насильства між членами сім'ї, а й про повільне зниження рівня його латентності. Адже неможливо не визнати, що сьогодні повної та відбиваючої реальності статистики про масштаби та частоту випадків насильства в сім'ї не існує з причин замкнутості сім'ї як системи, існування певних взаємозв'язків між «жертвою» та насильником, відсутністю доступу в сім'ю для соціальних працівників, недостатності інформації з медичних закладів та правоохоронних органів, що не дозволяє зробити вірогідні висновки про розміри даного явища тощо. Одночасно існують і фактори, які створюють перепони для звернення реальних чи потенційних жертв в міліцію. Серед останніх можна відзначити наступні: обґрунтована занепокоєність жертв, що злочинець не буде заарештований, недовіра до правової системи, небажання відкривати свою таємницю суспільству тощо.

Взагалі проблема насильства в сім'ї досить тривалий час залишалася завуальованою забороною втручання держави в особисте та приватне життя осіб. Це пояснювалося здебільшого тим, що насильство в сім'ї не могло стати соціальною проблемою в країні, де в кримінально-правовій доктрині пріоритетними об'єктами захисту були державні інтереси та державна власність. Як наслідок, таке становище призвело лише до певного свавілля у сфері сімейних відносин та перетворення їх на область латентних правопорушень, які залишалися поза увагою компетентних органів державної влади.

На думку Ф.К. Думко, однією з причин, що не давала можливості у той час досліджувати феномени сімейного насильства, було поняття «приватне життя особистості», яке, на жаль, так само було виключене з поля зору наукового пізнання, яке слугувало своєрідним «табу» щодо втручання в сімейні відносини [2, с. 35]. Останнє розглядається більшістю науковців (Р.А. Ануфрієва, Ю. Кангін, О.В. Косаревська, Л. Сєдов, Л.В. Сохань та ін.) як феномен, що відбиває загальні соціальні цінності і норми, є відносно «автономною специфічною сферою буття людини зі своїми нормами, цінностями, пріоритетами, соціально-психологічною сутністю» [3, с.17].

До того ж, і на Заході актуалізація зазначеної проблеми відбувається лише в останні десятиріччя. Це пов'язано з тим, що в історії відношення суспільства та держави до жорстокості в сім'ї поступово змінювалось. Раніше багато видів насильства у побуті були просто узаконені. Наприклад, у поліції Лондона на початку ХХ століття враховували таке правило: «Чоловік сварливої дружини має право побити її вдома, за умови, якщо палка, яку він використовує, не буде товстіша, ніж великий палець руки». В Америці у 1824 році у деяких штатах закон офіційно звільнив чоловіків від відповідальності при помірному фізичному покаранні дружини у випадку крайньої необхідності [4, с. 154].

Лише у 70-ті роки минулого століття насильство в сім'ї стало загально визнаною соціальною проблемою у країнах Заходу, коли в Європі та Америці ідеї рівноправності чоловіків та жінок у шлюбі та на

роботі отримали широке визнання. У той самий час розпочинається широке поінформування громадськості про те, що відбувається в сім'ї, за зачиненими дверима дому, а родинна жорстокість, подружнє насильство визнаються неприпустимими.

Саме з цього моменту починається активна робота по вирішенню вказаної проблеми. Вона проводиться у кількох напрямках: удосконалюється законодавство; до роботи з жертвами сімейного насильства залучаються навчальні, релігійні, медичні та інші центри; забезпечується серйозне фінансування для вирішення таких проблем.

І хоча актуалізація проблеми насильства в родині на Заході розпочалась тільки кілька десятиріч тому, в нашій країні ситуація залишалася набагато складнішою. Лише наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.ст. українське суспільство та держава звернули увагу на наявність такої проблеми як насильство в сім'ї, а саме: вживаються деякі заходи по його попередженню, розпочинається реалізація ряду спеціальних програм, відкриваються перші кризові центри та притулки для жінок, що постраждали від насильства тощо. І, нарешті, найяскравішим підтвердженням актуалізації проблеми насильства та реальним кроком до її вирішення з боку держави став Закон України «Про попередження насильства в сім'ї», який було прийнято 15 листопада 2001 року [5]. Сам факт його існування свідчить вже про те, що відповідальність за вирішення цього питання поклала на себе безпосередньо держава.

Наразі вважаємо за необхідне коротко зупинитися на визначенні власне самого поняття «насильство в сім'ї», попередньо зазначивши, що більшість науковців у своїх дослідженнях, наводячи тлумачення останнього, звертаються до семантичного визначення поняття «насильство» та «сім'я». Переважно його тлумачать як умисні дії однієї або кількох осіб, що спричиняють шкоду іншій особі, порушують її права і свободи і відбуваються в умовах значної переваги сил тих, хто скоює ці дії, що унеможлиблює самозахист особи, яка страждає від цих дій. До того ж, важливо підкреслити, що особа, яка чинить насильство, відрізняється від того, хто чинить правовий примус, тим, що її дії не санкціоновані законами, нормативними актами, інструкціями тощо. Ця особа не уповноважена якимись державними органами на ці дії, а робить це з власної ініціативи з метою досягнення певних власних цілей, зазвичай – це встановлення домінування, контролю над поведінкою іншої особи [3, с. 21].

Загалом, насильство, як окрему наукову категорію, можна розглядати у вузькому та широкому значеннях. Якщо перше передбачає лише вчинення дій фізичного характеру, то друге – охоплює всі випадки застосування насильства і випадки погрози його застосування. Іншими словами, насильство може бути як фізичним, так і психічним, економічним, сексуальним.

На основі наведених вище положень та ґрунтовного аналізу існуючих наукових поглядів, спробуємо дати визначення категорії «насильство в сім'ї». Так, Організація Об'єднаних Націй (далі – ООН) визначає насильство в сім'ї як «прояв історично нерівноправного розподілу влади в стосунках між чоловіком і жінкою» [6, с.56].

За визначенням О.В. Бойко насильство в сім'ї являє собою форму конфліктної взаємодії, результатом якої є навмисне нанесення одним членом сім'ї шкоди фізичному, психічному здоров'ю і економічним інтересам іншого члена сім'ї, шляхом здійснення примусових дій прямого або інструментального характеру, якщо таке не зв'язане з провокуючою поведінкою постраждалого [7, с.58].

На думку Л.В. Сердюк, насильство в сім'ї полягає у зовнішньому з боку інших осіб умисному і протизаконному впливі на особу (чи групу осіб), що здійснюється поза або всупереч її волі і здатний спричинити їй органічну, фізіологічну або психічну травму, та обмежити свободу її волевиявлення або дій [8, с. 22].

Згідно статті 1 ЗУ «Про попередження насильства в сім'ї», останнє визначається як будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю [9]. Слід відзначити, що в наведеному визначенні знайшли своє відображення всі основні ознаки насильства, про що мова йтиметься у подальших розділах нашого дослідження

Однак, не зважаючи на всю повноту наведеного вище у законі визначення насильства у сім'ї, на нашу думку, його доцільно було б доповнити тим, що насильник має значну фізичну чи психологічну перевагу над жертвою. До того ж, необхідно зазначити, що насильство в сім'ї може проявлятися не лише у формі дії, а й у формі бездіяльності, особливо це стосується економічного насильства (наприклад, незабезпечення потреб сім'ї за умови спроможності їх забезпечення), а також може здійснюватися і у формі погроз застосування дій відповідного спрямування.

Продовжуючи досліджувати поняття насильства в сім'ї, ми не можемо оминати думку А.П. Закалюка з цього приводу. Він зазначав, що «іноді навіть до законодавчих актів потрапляє визначення насильства, в якому нечітко передається його предметна сутність та мета застосування. Така вада властива поняттю насильства в сім'ї, яке міститься у згаданому вище ЗУ «Про попередження насильства в сім'ї». На його думку, у ньому не вказана ознака предмета насильства – застосування сили, силового впливу (фізичного або психічного), а також мета його використання, що наразі полягає у примушуванні до певної поведінки, способу взаємовідносин у сім'ї. Через відсутність силової ознаки насильства в Законі воно пов'язується не із способом діяння, а з його спрямуванням, у тому числі, як значиться в Законі, «економічним», що саме по собі, без фізичного або психічного впливу у досягненні зазначеної мети спрямування, не містить навіть

натяку на насильство. Насильницький спосіб вчинення протиправного діяння замінений його результатом у формі порушення прав і свобод члена сім'ї як людини і громадянина та нанесення йому моральної шкоди, шкоди його фізичному та психічному здоров'ю і, знову-таки, без вказівки на застосування фізичного або психічного впливу проти волі потерпілого, без чого зазначені діяння не можуть охоплюватися поняттям «насилля», запобігання якому у сфері сім'ї за визначенням має регулювати названий Закон. Нечітким А.П. Закалюку видається і характеристика одного з векторів спрямування насильства в сім'ї як економічного. Останнє може вважатися економічним, якщо переслідує економічний інтерес, а не просто матеріальну (корисливу) вигоду (позбавлення житла, їжі, одягу, коштів тощо). Як прояв насильства в сім'ї, яке має економічний інтерес, можна уявити, наприклад, «насильницьке проти волі члена сім'ї заволодіння його акціями, власністю, коштами, що використовуються в економічних цілях тощо» [10, с. 55, 56].

Отже, аналізуючи викладене вище, можливо припустити, що насильство в сім'ї, або сімейне насильство, це певні життєві ситуації, які постійно повторюються, коли один з членів сім'ї контролює або намагається повністю підпорядкувати іншого.

Повертаючись до норм чинного законодавства, жертвою домашнього насильства може стати будь-хто: жінка, яку постійно лає і б'є її чоловік, дівчинка-підліток, що страждає від сексуальних переслідувань свого вітчима, хлопчик, якого лупцює мати-алкоголічка, тощо.

Також варто зазначити, що згідно положень ЗУ «Про попередження насильства в сім'ї», насильство в сім'ї може бути вчинено тільки членом конкретної сім'ї. Згідно статті 3 Сімейного кодексу України, сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Її складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає сім'ю як групу людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом [11, с.1129].

На думку О.А. Мурашкевича, сім'я – це група осіб, пов'язаних між собою шлюбом, кровним спорідненням, фактом усиновлення (удочеріння) та іншими формами прийняття дітей на виховання, які разом проживають, спільно господарюють і мають взаємні права й обов'язки [12, с.23].

Аналізуючи норми чинного законодавства, до членів сім'ї належать зокрема: а) подружжя; б) батьки; в) брати й сестри; г) дід (баба) й онук (онука); д) усиновителі (усиновитель) й усиновлений (удочерена); е) вітчим (мачуха) й пасинок (падчерка). Прирівнюватися до членів сім'ї можуть: фактичне подружжя, піклувальник і опікуваний, фактичні вихователі й вихованці у випадках, коли ці особи спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки морального та матеріального характеру. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає.

На нашу думку, з цього приводу доречно було б зазначити, що на підставі проведеного дослідження, О.В. Ковальова пропонує доповнити ст. 1 ЗУ «Про попередження насильства в сім'ї» переліком осіб, яких можна вважати членами сім'ї при кваліфікації насильства в сім'ї, до яких віднести: подружжя та партнерів, які проживають разом або за взаємною згодою мають тривалі (більше 1 року) інтимні чи інші значущі стосунки; колишнє подружжя та колишніх партнерів; батьків (мати, батько) та дитину (дітей); усиновителів (усиновителя) та усиновлених; діда (бабусю) і онука (онуку); вітчима (мачуху) і пасинка (падчерку); братів та сестер; фактичних вихователів і вихованців; тітку (дядька) та племінника (племінницю); інших родичів; домашніх робітниць та членів їх сімей [3, с. 28]. Нам прийнятна вказана позиція, тому вважаємо, що вона мала б віднайти своє законодавче врегулювання.

Загалом, сім'я як основний осередок суспільства виконує важливі соціальні функції, відіграє значну роль у житті людини, забезпеченні соціалізації, формуванні й задоволенні індивідуальних потреб. Враховуючи викладене, необхідно розуміти, що проблема сімейного насильства на сьогодні надзвичайно важлива передусім тому, що сім'я є основою суспільства і повинна перебувати під особливим захистом держави. Адже не викликає будь-яких заперечень, що насильство й жорстокість у сім'ї не лише руйнують гармонію і злагоду в ній, а й становлять одну з передумов виникнення злочинності в суспільстві загалом та джерелом формування злочинної особистості.

Список використаних джерел:

1. Стан та структура злочинності в Україні : офіційний сайт Міністерства внутрішніх справ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/index>.
2. Думко Ф.К. Підготовка курсантів до роботи з неблагополучними сім'ями: Моногр. – Одеса: Астропринт, 2002. – 168 с.
3. Ковальова О.В. Діяльність служби дільничних інспекторів міліції щодо попередження насильства в сім'ї: дис. ... к.ю.н.: 12.00.07 / Ковальова Олена Володимирівна. – Х., 2008. – 238 с.
4. Захарова Л. Г. Проблема попередження насильства в сім'ї та формування асертивності у дівчат раннього юнацького віку / Л. Г. Захарова // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили. – М., 2002. – С. 153 - 157.

5. Закон України “Про попередження насильства в сім’ї” від 15.11.2001 р. № 2789-III // ВВР України. – 2002. - №10. – Ст. 70.
6. Возна Т.І. До проблеми попередження насильства в сім’ї // Вісник Національного університету внутрішніх справ України. – 2002. - №18. – С. 55 - 60.
7. Бойко О.В. Насильство в сім’ї: соціологічний аналіз явища: Дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.03. – Х., 2003. – 211 с.
8. Сердюк Л.В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование / Под ред. докт. юрид. наук, проф. Щербы С.П. - М.: ООО «Юрлитинформ», 2002. – 384 с.
9. Закон України “Про попередження насильства в сім’ї” від 15.11.2001 р. № 2789-III // ВВР України. – 2002. - №10. – Ст. 70.
10. Закалюк А.П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика: у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Ін Юре, 2007. – Кн. 2: Криминологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – 712 с.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ “Стерун”, 2002. – 1440 с.
12. Мурашкевич А. А. Домашнее насилие: как защитить ребенка / А. А. Мурашкевич. – БФ «Подросток», 2004. – 128 с.